

Vol 2 Issue 9 March 2013

Impact Factor : 0.1870

ISSN No :2231-5063

Monthly Multidisciplinary
Research Journal

Golden Research

Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

IMPACT FACTOR : 0.2105

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2230-7850

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya [Malaysia]	Catalina Neculai University of Coventry, UK	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Horia Patrascu Spiru Haret University, Bucharest, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus Pop	George - Calin SERITAN Postdoctoral Researcher	Nawab Ali Khan College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University, Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary, Play India Play (Trust),Meerut	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Ph.D , Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra
	Sonal Singh	

**Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net**

“ जालना जिल्हयातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेचा भौगोलिक अभ्यास ”

आन्सीराम जगन्नाथ भालेकर , ईश्वर दशरथ म्हसलेकर

मत्स्योदरी कला व विज्ञान महाविद्यालय कुंभारपिंपळगांव ता. घनसांवगी जि. जालना.
संशोधक विद्यार्थी श्री. हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर ता. उदगीर जि. लातूर.

सारांश:

पृथ्वी या ग्रहावर वेगवेगळ्या साधनसंपत्ती आहे. त्यामध्ये महत्वपूर्ण साधन संपत्ती म्हणुन भूमी ही एक नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. अनेक कारणासाठी भूमीचा जो वापर केला जातो त्यालाच भूमी उपयोजन असे म्हणतात. एखाद्या प्रदेशातील सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकास हा प्रदेशातील भूमी उपयोजन नुसार अभ्यासात येतो. जालना जिल्हयातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमता ग्रामीण प्रमुख समस्यांमुळे कमी असलेली दिसून येते.

प्रस्तावना :-

मानवांच्या मुलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा हया भूमीशी संबंधीत आहे. त्यामुळे भूमीही एक महत्वपूर्ण साधन संपत्ती आहे. मानव दैनंदिन जीवनामध्ये प्रत्यक्ष रित्या भूमीचा वापर करतो उदा. उद्योग धंदे, कृषी व्यवसाय, वाहतूक, पार्किंग इ. भूमी उपयोजन कृषी भूगोलातील एक महत्वपूर्ण संकल्पना आहे. एखाद्या प्रदेशातील भूमीउपयोजन योग्य प्रकारे झालेले असेल तर त्या प्रदेशाचा आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक विकास ही चांगल्याप्रकारे झालेला दिसून येतो. तर याउलट योग्य भूमी उपयोजन न झालेल्या प्रदेशात सांस्कृतिक सामाजिक व आर्थिक विकास झालेला दिसून येत नाही.

भूमी उपयोजन हे स्थळ व काळसाक्षेप असते. दोन वेगवेगळ्या प्रदेशातील भूमी उपयोजन सारखे नसते. तसेच पूर्वी ज्या कार्यासाठी त्या भूमीचा वापर केला होता आता त्याच कार्यासाठी वापर केला जाईल असे नाही. मानवाच्या गरजा स्थळ आणि काळानुसार बदलत असल्याने भूमी उपयोजनात ही स्थळकाळानुसार बदल दिसून येतो. भूमीचा वापर करतांना भूमीचा जो भाग कृषीसाठी वापरला जातो त्यास कृषी भूमी म्हणतात. निव्वळ विकासाखालील क्षेत्र पडीत क्षेत्र आणि पडीत क्षेत्र वगळून इतर लागवडीखालील नसलेले क्षेत्र याचा समावेश कृषी भूमी उपयोजनात होतो. उपलब्ध असलेल्या जमिनीत पिके घेवून पुन्हा लागवडीसाठी जमीन तयार करणे यास भूमी उपयोजन कार्यक्षमता म्हणतात. एकूण पिकाखालील असलेल्या जमिनीचे प्रमाण हे भूमी उपयोजन कार्यक्षमता दर्शविते एकूण पिकाखालील क्षेत्र आणि निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र यांचे गुणोत्तर भूमी उपयोजन कार्यक्षमता दर्शविते.

अभ्यासक्षेत्र :-

संशोधकाने संशोधनासाठी मराठवाडा विभागातील जालना जिल्हयांची निवड अभ्यासक्षेत्र म्हणून करण्यात आली आहे. जालना जिल्हयाचा विस्तार 1901' उत्तर ते 2103' अक्षवृत्त 7504' पूर्व ते 7604' पूर्व रेखावृत्ताच्या दरम्यान आहे. जिल्हयाचा विस्तार 7,612 चौ.कि.मी. आहे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 24 टक्के आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार जालना जिल्हयाची लोकसंख्या 1958483 एवढी आहे. या जिल्हयाच्या उत्तरेस-जळगांव, दक्षिणेस- बीड, पश्चिमेस- परभणी आणि बुलढाणा, पूर्वेस- औरंगाबाद प्रशासकीय दृष्टीने जिल्हयांची एकुण 08 तालुक्यामध्ये विभागणी करण्यात आलेली आहे. त्यामध्ये जालना, बदनापूर, परतुर, जाफाबाद, अंबड घनसांवगी, भोकरदन, मंठा इ. तालुके आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1)तालुका निहाय प्राकृतिक घटकांचा परिणाम लक्षात घेणे,
- 2)भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेचा अभ्यास करणे,
- 3)जालना जिल्हयातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेच्या समस्या जाणुन घेणे
- 4)भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेवर उपाय योजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन निकषांमध्ये पुर्णतरु द्वितीय स्वरूपाच्या माहितीवर आधारलेला आहे. ही माहिती जालना जिल्हा सामाजिक व

Title : “ जालना जिल्हयातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेचा भौगोलिक अभ्यास ”

Source:Golden Research Thoughts [2231-5063] आन्सीराम जगन्नाथ भालेकर , ईश्वर दशरथ म्हसलेकर yr:2013 vol:2 iss:9

आर्थिक समालोचन जनगणना पुस्तिका जिल्हा यथार्थदर्शी इत्यादी मधून मिळविलेले आहे. प्राप्त माहिती 1990-1995 आणि 2005 ते 2010 या वर्षांची असून त्याची सरासरी काढलेली आहे.

भूमी उपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक काढण्यासाठी पुढील अवलंब करण्यांत आलेला आहे.

सूत्र : भूमी उपयोजन कार्यक्षमता $\frac{\text{एकूण पिकाखालील क्षेत्र}}{\text{निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र}}$

वरील सूत्रावरून भूमी उपयोजन कार्यक्षमता काढून जास्त आणि कमी अशा तीन गटात विभागणी करून विश्लेषण करण्यास आलेले आहे.

जालना जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमता

तालुका	एकूण पिका खालील क्षेत्र	1990-1995			2005-2010	
		निव्वळ पिका खालील	भूमी उपयोजन कार्यक्षमता निर्देशक	एकूण पिका खालील क्षेत्र	निव्वळ पिका क्षेत्र	भूमी उपयोजन कार्य निर्देशक
जलना	601	485	123.91	509	488	104.30
बदनापूर	562	499	112.62	550	432	127.31
परतूर	463	415	111.56	587	540	108.70
मंठा	366	397	92.19	389	405	96.04
अंबड	498	450	110.66	465	509	91.35
घनसावंगी	598	590	101.35	600	575	110.09
भोकरदन	590	470	120.40	609	545	111.74
जाफाबाद	385	368	104.61	404	400	101.00
एकूण	6090	5349	113.85	5110	4988	102.44

वरील कोष्टकात दिसून येते की, जालना जिल्ह्यात तालुका निहाय भूमी उपयोजन कार्यक्षेत्रात भिन्न-भिन्नता दिसून येते. 1990-1995 ते 2005-2010 या कालावधीत काही तालुक्यामध्ये भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेत घट झालेली आहे. तरी काही तालुक्यामध्ये वाढ झालेली दिसून येते. 1990-1995 मध्ये सर्वाधिक भूमी उपयोजन कार्यक्षमता जालना मध्ये (123.91 टक्के) होती तर सर्वात कमी भूमी उपयोजन कार्यक्षमता मंठा तालुक्याची 92.19 टक्के होती. वीस वर्षांनंतर म्हणजे 2005-2010 मध्ये मंठा तालुक्याची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता 4.01 नी वाढली असली तरी इतर तालुक्याच्या तुलनेत ती सर्वात कमी म्हणजे 96.04 टक्के होती. 2005-2010 मध्ये सर्वात जास्त भूमी उपयोजन कार्यक्षमता बदनापूर तालुक्याची 127.31 टक्के होती. जालना जिल्ह्यातील तालुका निहाय भूमी उपयोजन कार्यक्षमता पुढील तीन गटात अभ्यास आली आहे.

कमी भूमी उपयोजन कार्यक्षमता :-

या गटामध्ये 100 टक्के पेक्षा कमी भूमी उपयोजन कार्यक्षमता तालुक्याचा समावेश होतो. 1990-1995 या कालावधीत मंठा तालुक्याची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता 100 टक्के पेक्षा होती तर संशोधन काळाच्या शेवटच्या पाच वर्षात म्हणजे 2005-2010 मध्ये या गटात मंठा आणि अंबड या तालुक्याचा समावेश होता. वीस वर्षांच्या काळामध्ये अंबड तालुक्याची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता प्रभाव जलसिंचनाचा अभाव, रासायनिक खते व कीटकनाशकांचा कमी वापर इत्यादी घटकांच्या परिणामामुळे मंठा व अंबड तालुक्याची कार्यक्षमता कमी असलेली दिसून येते.

मध्यम भूमी उपयोजन कार्यक्षमता :-

यामध्ये 100 टक्के भूमी उपयोजन कार्यक्षमता असलेल्या तालुक्याचा समावेश होतो. 1990-1995 मध्ये मध्यम भूमी उपयोजन कार्यक्षमता असलेला घनसावंगी व जाफाबाद ही तालुके होती तर 2005-2010 या कालावधीत जालना, परतूर व जाफाबाद या तालुक्याचा गटात समावेश होतो. वीस वर्षांच्या संशोधन काळात घनसावंगी व जाफाबाद या तालुक्यांची जास्त वरून माध्यमवर आलेली आहे. जाफाबाद तालुक्याची कार्यक्षमता कमी झालेली दिसून येते. पडीत जमिनी खालील क्षेत्रातील वाढ, जलसिंचनाच्या सुविधा आणि अनुकूल प्राकृतिक घटकांची उपलब्धता इत्यादी मुळे वरील तालुक्यामध्ये मध्यम भूमी उपयोजन कार्यक्षमता होती.

जास्त भूमी उपयोजन कार्यक्षमता :-

110 टक्के पेक्षा जास्त भूमी उपयोजन कार्यक्षमता असलेल्या तालुक्याचा समावेश होतो. 1990-1995 मध्ये जालना बदनापूर परतूर, अंबड, भोकरदन इ. इतर 2005-2010 मध्ये बदनापूर घनसावंगी, भोकरदन इ. तालुक्याचा समावेश होतो. संशोधनाच्या कालावधीमध्ये जालना, परतूर, भोकरदन जाफाबाद तालुक्यांची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता घटलेली दिसून येते. तर बदनापूरची कार्यक्षमता वाढली आहे.

सुपीक मृदा जलसिंचनातील वाढ, रासायनिक खते व कीटकनाशके यांचा वापर, सुधारित बियानांच्या वापरातील वाढ आणि आधुनिक शेती पध्दतीचा अवलंब इत्यादी मुळे वरील तालुक्यांची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता जास्त होती. जालना जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाची

वैशिष्ट्ये म्हणजे नैसर्गिक पर्यावरण आणि सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती यांच्या परस्पर संबंधातून भूमीच्या सामान्य उपयोग वाढलेला आहे. 1990-1995 ते 2005-2010 या कालावधीमध्ये भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेत 6.88 नी घट झालेली आहे. कार्यक्षमतेत 11.41 टक्के नी घट झालेली आहे. ती घट भरून काढण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर व अवलंब करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

- 1) जालना जिल्हयातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेवर प्राकृतिक घटकांचा फार मोठा प्रभुत्व दिसून येते.
- 2) जालना जिल्हयातील जास्तीत जास्त प्रदेशात भूमी उपयोजनाची कार्यक्षमता माध्यम आहे.
- 3) भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेवर सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक या घटकांचा प्रभाव सखोल आहे.

संदर्भ :-

- 1) डॉ. सुरेश फुले (2000) 'कृषी भूगोल' विद्याभरती प्रकाशन, लातूर (2000)
- 2) माजिद हुसेन (2004) सि.अॅ.डि. रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर (2004)
- 3) जालना जिल्हा गॅझेटिअर
- 4) सामाजिक व आर्थिक समालोचन जालना
- 5) www.jalna.nic.in
- 6) www.maharashtra.gov.in.

ईश्वर दशरथ म्हसलेकर

संशोधक विद्यार्थी , श्री. हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर ता. उदगीर जि. लातूर.

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished research paper.Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review of publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- * International Scientific Journal Consortium Scientific
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net